

Леонід Анатолійович Анічкін (н. 1937) — кінорежисер. 1958 закінчив режисерське відділення КДІТМ ім. І.Карпенка-Карого (майстерня М.Верхацького), 1963 — Вищі кінорежисерські курси в Москві. З 1974 — на студії «Київнаукфільм». Поставив науково-популярні, історико-біографічні, публіцистичні фільми: Ваш хід, ЕСМ — 1974; Вартові погоди; Селекція рослин; Погода та її прогнозування; всі — 1975, Зварювання вибухом; Машинобудування України — 1976; Стрес — зло чи добро? — 1977; Альтернатива колеса — 1980; Скільки коштує врожай? — 1982; Як козаки на весіллі гуляли (автор сценарію, анімація) — 1984; Будівництво мостів — 1985; Обличчя на полотні — 1986; Місто майстрів. На березі Понта Евксінського — 1987; Енергетика, електроніка, кібернетика; Зачароване колесо життя (художник-аматор Олександр Семерня); Прекрасне — явись! (Павло Тичина) — 1988; Жива легенда століть (острів Хортиця) — 1989; Шляхами Захара Беркута (Іван Франко); Драй-Хмара. Останні сторінки — 1990; Серія «Моя адреса — Соловки»: Пастка (Лесь Курбас); Тягар мовчання (Микола Куліш); Не вдарте жінку навіть квіткою (жінки — жертви репресій); Навіщо перекладати Вергілія? (Микола Зеров) — 1991–1992; Перехрестя одного роду (рід гетьмана Розумовського) — 1992; Анатема (Іван Мазепа, життя і смерть); Останній злет (останні роки життя Б.Хмельницького); Пилип Орлик. Пакти і конституції, всі три — 1993; Тарас Шевченко. Спадщина — 1994; Тарас Шевченко. Надії; Легенди Дніпрових круч; Пам'ять серця — 1995.

На телеканалі КГТРК — Академік Богомолець, на телеканалі ICTV — телесеріал «Духовні скарби України»: Шлях до «Заповіту» (1995); Духовні співи Павла Тичини; Гіркі усмішки Остапа Вишні; Володимир Сосюра. Любіть Україну (всі три — 1996); цикл мініатюр «Духовна спадщина» (духовна церковна поезія); Різдвяна поезія, Різдвяне благовістя (1996); Великодня поезія, Марійська поезія (1997). На I Національному телеканалі створив культурно-історичну програму «Остання адреса» (автор Юрій Шаповал): Перерване мовчання. Слідами Катинського злочину (Україна — Польща); Відкрите полювання (Биківня) — 1998; Невідомий Грушевський. Повернення. Протистояння. Розправа; Партійний націоналіст. Склад злочину. Підвищення у небутті; Сім пострілів в Україну (Симон Петлюра), усі — 1999, Тетяна Олексенко. Перші кроки — 2000.

Кінорежисер Леонід Анічкін.

Лариса Брюховецька

НА ОЛТАР БОЛЮЧОЇ ПАМ'ЯТІ

(екранна галерея Леоніда Анічкіна)

Невтомний у праці

Розмірковуючи над поняттям «режисура», доходиш висновку: суть її насамперед у тому, що ти хочеш сказати людям. Про режисера науково-популярного кіно багато можуть повідати самі назви фільмів. Щодо Леоніда Анічкіна, то вже в назвах його фільмів прочитується життєвий вибір. Узагальнено його можна сформулювати як єднання з часом, додання історичної несправедливості, тої, що набула масштабів пандемії в умовах тоталітаризму і яка має бути подолана в часи демократії і свободи.

Хоч як це сумно, але його фільми 1990-х років, що стали суворим і аргументованим вироком тоталітарній системі, залишаються актуальними сьогодні в нашому неоднорідному й суперечливому суспільстві, де частка населення продовжує сповідувати постулати збанкрутілої ко-

муністичної ідеології. Суспільства, яке ніяк не визначить-ся зі своїм минулим. З цієї невизначеності випливають безліч конфліктів, якими вправно маніпулюють зовнішні сили. Про те, що може бути з таким суспільством, ще в часи Другої світової війни влучно висловився Олександр Довженко вустами гітлерівця-завойовника, одного з персонажів кіноповісті «Україна в огні», — українців завоювати нескладно, досить тільки розсварити їх між собою. Фільми Анічкіна спонукають задуматись над історичною долею України, яка, опинившись під більшовицьким пануванням, була катована голодом і репресіями, а потім стікала кров'ю в лещатах між Сталіном і Гітлером. Кількість людських жертв упродовж XX століття вимірюється мільйонами. Проте українці виглядають найпокірнішим і найзабудькуватішим народом у світі. Вони

Соловецький табір.
Листівки видання Управління соловецьких
таборів особливого призначення. 1930-ті роки.

Поет, літературознавець,
перекладач Микола Зеров.
Фото з фільму «Навіщо перекладати Вергілія?».
Режисер Л.Анічкін. 1991.

Поет і перекладач Михайло Драй-Хмара.
«Драй-Хмара. Останні сторінки».
Режисер Л.Анічкін. 1990.

не прагнуть нікому мститися за невинно убієнних, вони навіть не називають винних, лише краща їх частина довготерпеливо чекає, коли дозволять відправити панахиду по мільйонах співвітчизників, поставити свічку й актуалізувати пам'ять про ті страшні часи. Ясно, що миролюбність забезпечує існування країни без воєн і насильства, але якщо саме існування її стає формою амнезії, тобто втрачається історична пам'ять, то таке явище не є благом.

Задавлена хвороба міжусобиць-ворожнеч набрала нині гострих форм – політичні спекулянти до колишніх карателів (зокрема тих же гітлерівців) ставляться лояльніше, аніж до своїх співгромадян, які відстоювали незалежність своєї країни і цим, на їхню думку, провинились. У суспільстві неперервно точиться боротьба довкола базових постулатів державної незалежності: те, що для одних є виявом героїзму й жертвності, для інших – провинною.

У нас немає відчуття повного торжества справедливості щодо жертв репресій. Відсутнє юридичне визначення провини того ладу, який призвів до мільйонних жертв, осмислення його не набрало масштабів, аналогічних викриттю фашистського тоталітаризму та його злочинів. Безперечно, інтелектуальні сили країни працюють, аби долати амнезію: виходять праці науковців, видано чимало спогадів очевидців голоду й репресій (щоправда, поки що не зібраних, як мислилось, в одне ціле в Інституті пам'яті), є художні твори, які засвідчують масштаб злочину тоталітарної системи щодо українців, є, зрештою, скромні надбання і в царині кіно.

Той, чиєю особистою заслугою ті надбання з'явилися, хто невтомно працював, утілюючи у фільмах пам'ять про загиблих, показував злочини влади в СРСР, розсекречуючи секретні документи, пов'язані з репресіями, – режисер Леонід Анічкін.

Його творчість можна поділити на два етапи: за радянсь-

ких часів він зняв більше 20 фільмів, які були важливими для народного господарства – про зварювання вибухом, будівництво мостів, селекцію рослин і прогнозування погоди. Фільми охоплювали різні аспекти, але єднала їх послідовна відсутність ідеологічного навантаження.

Популяризація різних галузей господарства не затьмарила інтересу Анічкіна до історії, тому з першим ковтком свободи він реалізовує своє бажання зануритися в минуле. 1986 року він закінчує фільм «Портрет на полотні» (про Дмитра Яворницького, який позував Іллі Рєпін у картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану»). Уже сам задум свідчить не тільки про креативність, а й про дипломатичні здібності автора: Рєпін – російський художник, полотно художника, як і «Тарас Бульба» Гоголя, давно стало класикою. Однак влада не дуже вітала занурення в стихію рєпінського полотна. Коли здавав фільм у Москві в Держкіно, людина, яка його приймала, в пориві відвертості сказала: «Хороший ти режисер, Анічкін. Але ніколи тобі не бути народним артистом СРСР. І знаєш чому? Бо в тобі живе Україна!».

З кінця 1980-х у його фільмах посилюється публіцистичне начало. У «Живій легенді століть» (1989 рік) ідеться про достовірну історію та легенди острова Хортиця, де кілька століть існувала Запорозька Січ, в 30-хвилинному фільмі чимало цікавих фактів про устрій, господарювання, побут, а головне – про військові подвиги запорожців. Тобто про те, що раніше замовчувалося тими, хто прагнув показати запорожців як найманців або просто гультіпак.

Українська історія заволоділа уявою талановитого режисера-просвітника, і, як правило, була та історія персоналізованою. Скажімо, до періоду Київської Русі і монголо-татарської навали він звертається через знамениту повість Івана Франка. У фільмі «Шляхами Захара Беркута» Анічкін щедро задіяв фрагменти однойменного фільму Леоніда Осики. Таким чином розповідь про

історію написання твору вводить глядача в конкретну історичну епоху, розкриває і велич тухольців, і прірву зради гонорового боярина Тугара Вовка.

Вмінням поєднати у просторі півгодинного фільму факти й історичну інформацію з плодом творчої фантазії режисер володіє віртуозно, задіюючи як квінтесенцію візуальної пам'яті образотворче мистецтво, а також музику, яка увиразнює зміст. До кожного сюжету він знаходить свій образний ключ, яким спонукає до емоційного пульсування давніх сюжетів. У фільмі «Анатема. Гетьман Іван Мазепа» таким ключем стає актор Богдан Ступка, що в цьому випадку не тільки читає авторський текст, а й підбирає грим, вираз обличчя, яке б нагадувало Мазепу, чий портрет стоїть перед ним. У фільмі загадкова постать Мазепи вписана в історію України, тогочасної Європи.

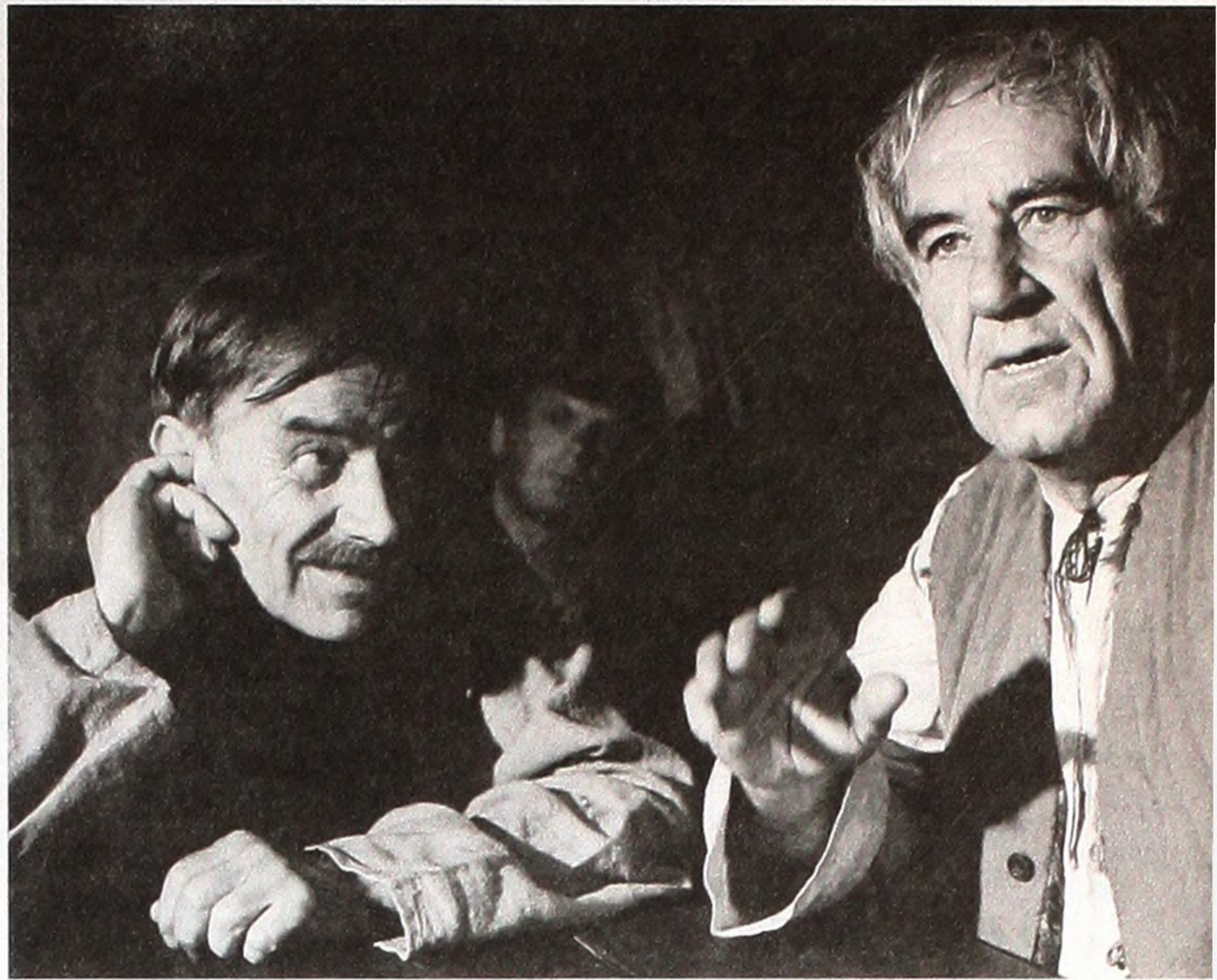
Режисер працює без зупинок, усвідомлюючи важливість місії просвітницького кіно в Україні. У фільмі «Останній злет (Богдан Хмельницький)» як і в багатьох інших, авторський текст читає Ступка, і серед влучних історіософських характеристик емоційно точно звучать рядки: «Повій вітре тихесенький з-за синього моря. Та принеси Україні козацьку волю». Останнім злетом Хмельницького була спроба анулювати Переяславську угоду 1654 року, заради чого він пішов на союз із Швецією. Проте шведському королю тоді не пофортунило. Крім того, агенти московського царя спровокували в козацькому війську заколот, тож козаки не захотіли воювати, що й прискорило смерть гетьмана й видатного полководця. «Пилип Орлик. Пакти і конституції» – кваліфікована стисла розповідь про наступника Мазепи, гетьмана-інтелектуала, котрий значно випередив свій час і чийм прагненням вибороти незалежність України не судилося збутися. Всі три фільми гармонійно увійшли до масштабного серіалу «Невідома Україна», випущеного Національною кінематекою України на початку 1990-х.

Серед дослідницько-кінематографічних творів – історія роду Розумовських, фільми про значення творчості Тараса Шевченка... Здавалося, що можна сказати нового про Шевченка? Анічкін знаходить нові й, що дуже важливо, влучні слова, органічно ув'язуючи обидві іпостасі генія – художника й поета, цитує фрагмент злої рецензії Белінського на «Кобзаря», відповідь Шевченка на неї, пояснює нетерпиме ставлення до українського пророка, зрештою, слушно запитує: «Чи знали ті, хто розпинав його, що спадщина пророка безсмертна?». Якщо в багатьох фільмах він виступає тільки як режисер, то тут він є й автором сценарію.

Учителі

Цікаво простежити – звідки в режисера цей потяг до української історії? Леонід Анічкін – потомствений київський інтелігент – може пишатися своїм походженням: його дід Михайло Георгійович Анічкін був відомим архітектором у Києві, працював у будівельно-інженерній конторі Гінзбурга. Збереглося давнє фото, на якому працівники контори, в тому числі Гінзбург й архітектор Анічкін, зняті на тлі трамвайного депо і першого трамваю, що курсував Хрещатиком (в Російській імперії цей вид транспорту першим з'явився у Києві).

Батько Леоніда – також із світу мистецтва. Анатолій Моторний (псевдонім) був актором Київського обласного пересувного драматичного театру, заслуженим артистом

Батько Леоніда Анічкіна Анатолій Моторний (ліворуч) у фільмі «Хліб і сіль». Режисери М.Макаренко, Г.Кохан. 1970.

УРСР, в 1950-1960-х багато знімався в кіно (помітні його ролі, зокрема, у фільмах «Іванна», «Хліб і сіль»). Він, безперечно, був його першим учителем (сьогодні Леонід Анатолійович ретельно розбирає родинні архіви, серед яких знайшов невеликі й дуже цікаві спогади батька про театр, який у 1920-х роках мандрував селами України). Коли Леонід після школи вирішив вступати на архітектурний, саме батько переінакшив долю сина – забрав документи й відніс їх до Київського інституту театрального мистецтва ім. І.К.Карпенка-Карого. Тоді це було резонно, вуз престижний, театральне життя в країні стабільне, кіно на піднесенні.

Так Леонід Анічкін став учнем Михайла Верхацького. А це означає не тільки високий рівень професіоналізму, а й життєву й світоглядну позицію. Верхацький – один із найближчих учнів Лесь Курбаса – передавав студентам найважливіше з творчої системи Курбаса, прищеплював естетичні засади й громадянські переконання видатного режисера і педагога. Учні виправдали сподівання свого учителя, зокрема, Микола Мерзлікін і Віктор Кісін славилися як актори, режисери, педагоги. Немає змоги всіх називати, головне, що вони зробили вагомий внесок у розвиток українського театру й кіно. У книзі «Михайло Верхацький», де вміщено статті й листування Верхацького і спогади про нього учнів, Леонід Анічкін пише: «Михайло Полієвктович на одній із лекцій закликав нас зрозуміти, що ми в українському театрі загубили. Деякі діячі театральної культури під прикриттям системи Станіславського агресивно нищили самотню театральну культуру України. Так був знищений молодий, запальний Лесь Курбас, який підняв з попелу і стародавньої глибини, знищений «огнем і мечем» український театр. (...)

– Як створити театр, який стане релігією народу?

– Як розбудити культуру, яка заснула, приспана царем Іродом? – запитував Михайло Полієвктович, коли ми з Віктором Кісіним проводжали його додому.

- Що відібрала «система» в українському театрі?
- Що зникло з українського театру після інтервенції системи Станіславського? Зникли інтермедії, елементи цирку, зник вертеп, зникли думи кобзарів, які ходили і співали по Україні».

Коли Верхацький дізнався, що Анічкін іде працювати на студію «Київнаукфільм», він попросив його зняти фільм про Леся Курбаса: «Його засудили до вищої міри «соціального захисту». Так було сформульовано вирок. Лесь Курбас і його одностайні потрапили до сталінських таборів смерті. Лесь Курбас потрапив до найстрашнішого – на Соловки.

(...) Нам багато в чому можуть допомогти збережені кіноархіви, особисті записи, театральні архіви, архіви спецхранів, державні і партійні архіви. Можливо, залишились записи розслідувань, допитів. Те, чого боялися вбивці великого режисера, треба знайти і про це треба розповідати людям.

Слуги Ірода живуть і зараз.

А добро повинне нищити зло і на сцені, і в житті. (...) Курбас заслуговує того, щоб про нього створили фільм.

Пообіцяйте, Льоню, що ви це зробите. Обов'язково зробить!».

Те, що збулося

Перебудова, а тоді Незалежність України принесли свободу творчості. В режисера настає новий етап: він потроює творчу енергію – активно співпрацює з ученими над реалізацією заповіту свого учителя. Звертається до забороненої національної історії, реабілітує українську інтелігенцію часів «розстріляного відродження», з головою занурившись у недоступні раніше архіви і розкриваючи механізм дії некегельної машини, яка знищувала інтелектуальну еліту. Фільми про Михайла Драй-Хмару, Леся Курбаса, Миколу Куліша, Миколу Зерова, Остапа Вишню, Михайла Грушевського, Симона Петлюру, репресованих жінок – це вінок на могилу невинно убієнних. Зрештою, життя Володимира Сосюри й Павла Тичини – це також, якщо не фізичне, то моральне нищення талановитих особистостей. Фільми Анічкина єднає шанобливе, особистісне ставлення до своїх героїв. Саме тому й автор викликає глибоку повагу.

...1991 року на Соловках висадився кінематографічний десант з України. Автор сценарію Наталя Кузякіна, режисер Леонід Анічкін, оператор Анатолій Солопай, директор фільму Борис Гулян поїхали на Соловки, щоб зняти місця, де перебували в ув'язненні Лесь Курбас, Микола Куліш, Микола Зеров і ще багато представників української інтелігенції. Соловецький монастир зняли навіть з вертольота. За підтримки науковців Інституту літератури стали доступними архіви КДБ, справи ув'язнених. На жаль, Верхацький не дожив до того часу.

Наталя Кузякіна розповідала в інтерв'ю для телебачення: «Наші знання про долю Курбаса і Куліша після арешту були надто приблизними. Нинішні люди говорили, що їх розстріляли на Соловках. Але це були розмови, на які важко було поспішатися, а фактичні матеріали були неприступними. Знання це почало окреслюватись поступово і більше в останні роки. Так ми дістали можливість познайомитися з матеріалами судової справи М.Куліша, протоколами, підписаними Л.Курбасом...»

Фільм «Пастка» починається словами Наталі Кузякіної: «Химерна річ – прогрес. Коли будувались Соловки, був винайдений пристрій, щоб полегшити працю будівельників, а за Сталіна наглядачі називали в'язнів «в'їдло» – «временно исполняющие обязанности лошади». Людське життя тут було нічого не варте».

Значення цих фільмів не тільки в тому, що вони оперують документами з архівів КДБ, наводять вирок і протоколи, у них подано вичерпне уявлення про героя, суть його творчості.

Фільм про Михайла Драй-Хмару побудований інакше – ми бачимо поета переважно очима його доньки Оксани, яка разом з матір'ю живе у США й береже пам'ять про батька. Вона розповідає про нього, яким він запам'ятався в її дитинстві, ще до арешту. Щедро цитуються листи Драй-Хмари до рідних, в яких розкривається глибока трагедія талановитого вченого і перекладача, людини, приреченої на згасання на каторжних роботах на Колімі. Щирістю й сердечністю пронизаний цей портрет.

Так само повно й виразно розкрито трагедію Остапа Вишні, чиї гуморески видавалися в 1920-х роках мільйонними тиражами. Його присудили до розстрілу, але потім справу переглянули, й він опинився на Чиб'ю, спершу в порівняно терпимих умовах, та через кілька років вирок переглянули й північної зими самого, без супроводу, відправили за шістьсот кілометрів на нове місце відбування вироку. Про страдницькі поневіряння видатного гумориста чимало пише у своїх спогадах Йосип Гірняк, який дружив з ним і також відбував ув'язнення в Чиб'ю.

Пролог, не епілог...

Розповідь про творчість Анічкина буде неповною, якщо не сказати про його оптимізм, жертівність і вболівання за українську культуру. Хоча сьогодні в нього приводом для оптимізму може бути хіба те, що його фільми з серії «Моя адреса – Соловки» недавно показали в програмі «Культура» о четвертій ночі.

Зайвий приклад того, як ми не вміємо цінувати свої надбання. О четвертій ночі, для тих, кому не спиться. Хоч як дивно, але після цього йому телефонували навіть з Іспанії, дякували за фільм.

...«Була зима. Виходжу якимось зі студії й бачу – біля входу лежать коробки з фільмами. Придивився – мої фільми. Виявилось, це один із співробітників студії, який днями мав емігрувати до Німеччини, вирішив ці копії прихопити з собою. Не довго думаючи, я попросив у знайомої велику сумку, найняв машину й повіз ці коробки додому. Так вони й живуть у мене».

Це одна з розповідей Леоніда Анатолійовича. Сьогодні цей діяльний, активний чоловік змушений перебувати вдома, реабілітуючись після хвороби. Але працювати не припиняє, пише для преси, по краплині фіксує цікаві факти власного життя, життя своїх батьків.

Він любить людей – це видно з його фільмів. Високопрофесійні, вишукані, вони, безперечно, могли б багато доброго й потрібного дати новим поколінням українців, але, як і все українське кіно, на жаль, заблоковані. Ні жоден з телеканалів не бажає їх показувати, як і будь-що, з українською культурою пов'язане. Та, незважаючи на це, довге життя їм гарантоване – завдяки гуманістичному змісту й цікавій, винахідливій формі. А ще – світлу щедрій душі їхнього творця.